

«ЧИНГИЗ-НАМЕ» ЕСКЕРТКІШІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері арасындағы жалғастық генеологиялық, типологиялық, ареалдық, функционалдық аспектерде, жекелеген тілдердің, тілдік топтардың мәліметтері негізінде ХІХ ғ. бастап зерттеліп келеді.

Түпнұсқада сақталып, бүгінгі күнге жеткен тарихи жазба мұраларымыз сирек болса да кездеседі. Солардың бірі ортағасыр жазба әдеби тілінің ескерткіші – “Чингиз-наме”.

«Чингиз-наме» ХҮІ ғасырдың І жартысында Шайбанид Иш-султанның тапсырысымен Утемиш Хаджи тарапынан жазылған. Шығармада негізінен

ХІҮ ғасырдағы Алтын Орда және Қазақстан тарихы туралы сөз болады.

Қолжазба туралы алғашқы мағлұматтар Е.Ф.Кол, В.В.Бартольд және А.З.Валидованың еңбектерінде келтірілген [1].

Ескерткішті зерттеуде Қазақстан ғалымдарынан шығыстанушы В.П.Юдинның еңбегі ерекше. В.П.Юдинның еңбегі негізінде Ю.Г.Баранова және М.Х.Әбусейітова қолжазбаның факсимиле, аударма және транскрипциясын алғаш рет 1991 жылы жариялады [2]. Бұл ескерткіш тарихшы-ғалымдар зерттеулерінде біраз зерттелген болса, тілші маман-

дар тарапынан әлі зерттеу нысаны болмаған. Проза жанрында жазылған шығармалар мәтіні поэзия жанрында жазылған шығармалар мәтінінен тіл өзгешеліктері бойынша ерекшеленеді. Сондықтан «Чингиз-наме» ескерткіші XVI ғасыр түркі тілінің проза жанрында жазылған шығарма ретінде тіл білімінде жан-жақты зерттеуді талап етеді. Осы мақсатқа орай төменде «Чингиз-наме» ескерткішінің лексикалық ерекшеліктерінен лексика-семантикалық құбылыс туралы алғашқы зерттеу баяндалады.

Лексикалық-семантикалық топ үнемі қозғалыста болады. Олардың құрамы үнемі өзгеріп отырады. Кейбір жеке сөздердің мағынасы дамып, күрделеніп отырса, енді бір сөздер сөздік құрамнан шығып қалып отырады. «В письменных памятниках, как известно, лексический и грамматический строй языка не находят полного и всестороннего отражения. В них фиксируется лишь отдельные крупницы языка, ограниченные темой и задачами, поставленными перед собой автора и рукописей и памятников», – деп жазады М.Ш.Ширалиев [3].

«Чингиз-наме» ескерткішіндегі синонимдер. Әр бір тілдің сөздік құрамының дамуы мен өсуіндегі ең маңызды, әрі ең күрделі құбылыстардың бірі синонимдер болып есептеледі [4, 8]. Синонимдер тілдің даму деңгейін ғана көрсетіп қоймай, сонымен бірге әрбір тілдің тарихи өзгерісін де көрсетеді. Ол туралы Л.В.Щерба былай дейді: “Развитый литературный язык представляет собой весьма сложную систему более или менее синонимических средств выражения, так или иначе соотносящих друг с другом” [5, 26]. Синонимдік қатардағы әр бір сөз бір-бірінен мағыналық реңктері және стилистикалық түстерімен ерекшелінеді [6, 116].

Төменде «Чингиз-намедегі» синонимдердің жасалу тәсілдеріне, синоним сөздердің құрамдық компоненттерінің саны мен лексика-морфологиялық ерекшеліктеріне тоқталамыз.

«Чингиз-наме» ескерткішіндегі синоним сөздер қазіргі ұйғыр тілінде де кең қолданыс табуға.

Ортағасырда түркілік ортада ислам мәдениеті жолына түскен парсы әдебиетінің ықпалы күн санап күшейді. Арабша-парсыша оқыған оқымыстылар көбейе бастады. Ислам дінінің кеңінен таралуы шығыс мәдениетінің өрлеуі кезінде (XIV–XV ғғ.) ғылыми және әдеби шығармаларды араб тілі және парсы тілінде жазу дәстүрге айналды. Міне осындай жағдайлар ықпалымен жазба әдеби тілде ислам діні, ислам мәдениетіне байланысты көптеген жаңа ұғымдар арабша немесе парсыша кірікті, сонымен қатар жазба әдеби тілде ертеден келе жатқан байырғы түркілік атаулар да арабша немесе парсыша ата-

улармен ауыстырылды немесе қатар қолданылды және жазба әдеби тілде синонимдік қатардың көбеюіне алып келді.

Бұл барлық түркі тілдеріне сөздік қордың баюына, толығына әкелген ең өнімді жолдардың бірі. Мұны Утемыш қажы шығармасынан да байқауға болады. Мәселен, аваз – үн, адәті – рәсмi – қағыдә, аләм – дунйа – жәһан, алқыш – тәһсiн, аш – тәһам, әйал – зәһифә, әл – хәлайық, өмүр – һаят т.б.

«Чингиз-наме» ескерткішінде сонымен қатар синонимдік қос сөздер де қолданылады.

Синонимдік қос сөздер арқылы сөз тудыру түркі тілдерінің ежелгі дәуірлерінде де қолданылған [7, 80]. Синонимдік қос сөздердің жасалуын А.Т.Қайдаров төмендегідей түсіндіреді: “... образование парных синонимов в семантическом плане происходит двояко: в целях взаимного усиления значения компонентов и особого подчеркивания оттенков собирательности, обобщенности общей семантики и в целях перевода значения заимствованного слова коренным или взаимного пояснения и дополнения значений заимствованных слов” [7, 83-86]. Шығармадағы синонимдік қос сөздер ғалымның бұл пікіріне жақсы мысал бола алады. Олар: мәһмүр – мәзкүр, аш – тәһам, есән – аман, дәвләт – сәһадәт, марал – кейік, аб – аш, қәвмі – қәбіләсі, қул – нәвкәр, ойна – күлә, ата – ана, алла – тәһала, худай – тәһала, тәһри – тәһала т.б.

«Чингиз-наме» ескерткішіндегі синонимдік қатар түзуші сөздерді құрам санына қарай төмендегідей бөліп көрсетуге болады:

а) екі сөзден тұратын синонимдік қатар.

Улағ – жанвар,аға – іні, алқыш – тәһсiн, әгәр – әгәрчә, әнін – көңләк, жәфа – мәшәккәт, ай – сөзлә, аңла – ішіт, һазір – фильал, фәкір – һәкір, фийадә – йайағ, салығ – сөйүрғал, рийазәт – жәфа, йігіт – оғыл, кечә – ахшам, аб – су, көп – бисйар, бу – ушбу, ат – йылқы, алқыш – тәһсiн, аш – тәһам, әйал – зәһифә, қәлқә – шәһәр, әл – хәлайық, мәмлiкәт – дәвләт, өмүр – һаят, кечә – түн, нәһсiәт – мәсләһәт, барчә – һәммә, әлаһидә – мәхсус т.б.

ә) үш сөзден құралған синонимдік қатарлар:

Сөз – зікр – нәкл, соң – ахир – тәһам, үн- аваз – сәда, таң – сабаһ – сәһәр, тоғра – раст – дуруст, башғә – өзгә – сайір, тәһри – худа – тәһала, адәті – рәсмi – қағыдә, аләм – дунйа – жәһан, білан – вә – һәм, йәнә – тәһи – дағи, нә – гаһи – яки, султан – падиша – шаһ т.б.

«Чингиз-наме» ескерткішіндегі көптеген синонимдік қатарлар нақты сөз табына байланысты болып келеді. Осыған байланысты «Чингиз-наме» ескерткішіндегі синонимдік қатарлардың морфология-

лық сипатын былайша танытуға болады:

1. Зат есімге тән синонимдік қатарлар:

Улағ – жанвар, аға – іні, әнін – көңләк, жәфа – мәшәкәт, салығ – сөйүрғал, йігіт – оғыл, аб – су, аш – тәһам, өмүр – һаят, сөз – зікр – нәкл, адәті – рәсмi – қағыдi т.б.

2. Сын есімге тән синонимдер:

Башғә – өзгә, әлаһидә – мәхсус т.б.

3. Есімдікке тән синонимдер: барчә – һәммә, ушбу – бу т.б.

4. Үстеуге тән синонимдік қатарлар: көп – бiсйар, кечә – ахшам, һазiр – фiльал т.б.

5. Етістікке тән синонимдер: ай – сөзлә, аңла – ишiт т.б.

6. Шылауларға тән синонимдер: а) жалғаулықтар: билән – вә – һәм, йәнә – тәһи – дағи т.б.

«Чингиз-наме» ескерткішіндегі антонимдер.

Көркем әдебиет мәтiнi құрылымында кең таралған және маңызды лексикалық бейнелеу құралдарының бiрi – антонимдер болып есептеледi. Себебi, қарама-қарсы мағыналық түсiнiктер адам ақылының табиғатына тән болып, тұрмыстағы әртүрлi көзқарастардың, ғылыми танып-бiлудiң, философиялық құрылымдардың эстетика, этика және дiннiң негiзiн құрайды [8, 7]. Шынында да, контрасттық бейнелеу, ежелгi дәуiрлерде жаратылған көркем шығармалар авторлары жағынан да кең қолданылып келген стилистикалық фигура болып, Европа поэтикасында антитеза деп аталса, араб-парсы поэтикасында мутәбәкә немесе мутәдад деп аталған [9, 183].

Б. Сағындықов: “Халық байырғы заманнан-ақ жақсылық пен жамандықты, жағымды қасиет пен жағымсыз қасиеттi, табиғат пен қоғам өмiрiндегi қарама-қарсы келетiн құбылыстарды айыра бiлген. Мiне соның нәтижесiнде қарама-қарсы мағыналы сөздер туған”, – дейдi [10]. Ал К. Аханов: “Антонимия құбылысы көбiнесе сапалық ұғымдармен шектелгендiктен, оның тiл-тiлде синонимия, полисемия құбылысына қарағанда, өрiсi тар болады”, – [11, 193] деп жазады.

«Чингиз-наме» ескерткiшiндегi антонимдiк жұптарды құрылымдық тұрғыдан былайша топтастыруға болады:

а) әр түрлi түбiрлi немесе лексикалық антонимдер:

ата – ана, көп – аз, ал – бәр, андағ – мундағ, аст – үст, бақыр – алтун, баш – айақ, қул – султан, қышлағ – йайлағ, йат – өз, дуруст – йалған, раст – ялған, дост – дүшман, йайағ – атлы, йақын – йырақ, йаман – йахшы, йок – бар, йуқаяры – төбән, кафiр – мусулман, йiгiт – қыз, күн – түн, кәдiм – фiльал, қыз – оғыл, ақ – қара, мүшкүл – асан, өз – өзгә,

өлүк – тiрiк, сәһәр – кәч, сол – он, сора – тә, сүст – сөзлә, таш – iч, тур – олтур, йәр – көк, түн – күн, түш – чық, тiрiлдi – өлдi, узақ – йақын, хәта – дуруст, кәдiм – һазiр, чық – кiр т.б.

ә) бiр түбiрлi немесе грамматикалық антонимдер: әкл – бiәкл, мәълум – намәълум, тилидин – тилсизлиқдин т.б.

Жалпы алғанда, «Чингиз-наме» ескерткiшi тiлiнде лексикалық антонимдер басым, себебi оларда қарама-қарсылық ашық-айқын болғандықтан, шығарма тiлiнiң әсерлiлiгiн арттыруда ұғымда құрал ретiнде қолданылады. Бiр түбiрлi немесе грамматикалық антонимдер «Чингиз-намеде» айтарлықтай көп емес. Түркiтанушылар арасында осы кезге дейiн грамматикалық антонимдер туралы мәселе нақты шешiмiн таппаған даулы мәселелердiң бiрi. Кейбiр ғалымдар жалпы тiлде бiр түбiрлi антонимдер жоқ деп есептесе [12] көптеген түркiтанушылар грамматикалық антонимдердiң бар екендiгiн айтады [13].

Грамматикалық антонимдердiң мағынасы түбiрде емес, керiсiнше – аффикстерде байқалады. «Чингиз-намеде» қарама-қарсылықты сипаттайтын аффикстер мыналар: -лiк, -сiз; Бiлiклiг – бiлiксiз, қылыч – қылычсыз, чарә – чарәсiз т.б. Парсы тiлiнен енген сөз алды жұрнағы бi-, на- әдәб – бiәдәб, әкл – бiәкл, дәвләт – бiдәвләт, тақәт – бiтақәт, хәбәр – бiхәбәр, һесаб – бiһесаб, чарә – бiчарi, iхтйар – бiихтйар, һәкк – наһәкк, үмiд – наүмiд, мәрд – намәрд т.б.; -ма// -мә жұрнағы арқылы жасалған етiстiктiң болымды түрi мен етiстiктiң болымсыз түрi: ал – алма, ат – атма, буз – бузма, кәл – кәлмә, көр – көрмә, таб – табма, чық – чықма, бар – барма, бiл – бiлмә, болур – болмас, қал – қалма, кил – килма т.б. «Чингиз-наме» ескерткiшiндегi антонимдер негiзiнен төмендегi сөз таптарынан тұрады: Сын есімдер: ақ – қара, мүшкүл – асан, яхши – яман т.б. Зат есімдер: ата – ана, көк – йәр, дост – дүшмән, қыз – оғыл т.б. Етiстiктер: бәр – ал, сора – дә, сүст – сөзлә, тур – олтур, тiрiлдi – өлдi, чық – кiр т.б. үстеу: аз – көп, йоқары – төбән, күн – түн, кәдiм – һазiр т.б. Сан есім және есімдердiң антонимдiк қолданылуы шығармада аз да болса кездеседi: бир – он, бир – миң, маңа – саңа, мән – сән, өз – өзгә т.б.

«Чингиз-наме» ескерткiшiндегi омонимдер.

Тiл бiлiмiнде омонимдер туралы екi түрлi көзқарас бар. Дәстүрлi көзқарас бойынша омонимдер құрамына тек фонетикалық жағынан ұқсас, бiрақ генетикалық жағынан бiр-бiрiне еш қатысы жоқ, құрылымдық ұқсастыққа ие сөздер енгiзiледi. Бұл ұқсастық – сөздердiң фонетикалық өзгеруi, жаңа сөздердi сырттан қабылдау немесе сөз жасау барысында пайда болуы мүмкiн. Мұндай омонимдердi

гетерогендік омонимдер деп атайды. Екінші көзқарас бойынша, омонимдер құрамына мағынаның дамуы, өзгеруі барысында бір-бірінен семантикалық байланысы үзіліп қалған, баста шығу тегі бір болған сөздер енеді. Мұндай омонимдер гомогендік омонимдер деп те аталады [6, 136]. Л.А.Новиков омонимге мынадай анықтама береді: “Это семантическое отношение внутренне несвязанных (немотивированных) значений, выражаемых формально сходными знаками (лексемами) и различающихся в тексте благодаря разным контекстуальным окружениям” [14, 209].

«Чингиз-наме» ескерткішіндегі омонимдер негізінен түп-төркіні әр түрлі сөздердің тарихи өзгерісі немесе кенеттен дыбыстас болып келуі нәтижесінде пайда болған омонимдер кездеседі. Мұндай омонимдер шығармада көп қолданылған: **ай I** (уақыт мағынасында) Бир нәчә *ай* анда болуб вілайәтнің ішін-күчін зәбт-рәбт қылыб мал-хәражын қәбул қылдуруб даруғә-һакімлар қойуб музәффәр вә мәнсүр өз вілайәтінгә қайтдылар (40а-3). – **ай II** (етістік) Шәйх *айды*: «әгәр тәфәрруқинә түшәрсән, әгәр мәшәккәтінә түшәрсән, худайі тәәланың тәкдірінгә чарә йоқ турур», – теді (41б-14). **Ақ I** (сын есім) Алтун босағалы ақ өргәні Сайынханғә салды (38а-17). **Ақ II** (етістік) Йожы-хан йадығә түшүб көзләріндін йашлар ақытыб екісігә тәқы көп дуә-алқышлар қылды (39а-16). **ат I** (етістік) Аны қувалаб атардә атдын йықылыб бойны сыныб вәфат болды (37б-14). **-ат II** (зат есім) Менің атым Саңгусун (47а-13). **Ат III** (зат есім) Атларынгә йәм болсун тәб Хварәзм вілайәтіні бәрді (37б-11). **Бар I** (етістік) Сән-оқ *бар!* Мән бармаймән, – тәб атдын фильнал түштi, йатды (44б-17). **Бар II** Бізнің өдә нәм мүнүн тәк кіші *бар* әрді (44б-10). **Бой- I** Теңіз-Буға-йі мәзкүрнің қышлақы дайім Сыр бойында болур әрді (51б-2). **Бой II** Хан кішісінің атларының бойыны қатыб келіб әрді (57б-1). **Йат I** (етістік) Қәлкә хәлайықлары нәм *йатыб* укламадылар (40б-9). **Йат II** (сын есім) Йат йуртға баратурубиз теб хан болғыл, – тедім (39а-6). **Йаш I** (зат есім) Йожы-хан йадығә түшүб көзләріндін *йашлар* ақытыб екісігә тәқы көп дуә-алқышлар қылды (39а-16). **Йаш II** (зат есім) Сары-Тақы ата-сыдың бурун секіз йашларыдә өлді (43б-1). **Йаш III** (сын есім) Бу Муң-Темүр *йаш* әрді (43б-2). **Кәч I** (етістік) Бу қазійәләрдің нәчә йыллар кәчті (45б-10). **Кәч II** (үстеу) Һала кәч болды (45а-2). **Қара I** (етістік) Мән ол тефәгә чықайын. Сізләр мундын караб туруң (42б-13). **Қара II** (сын есім) Қара кішігә күл-нәвкәр болуб аңа мутіь болғанчә сізләрдің бірініз ханлық талашаныз әрді (47б-15). **Қой I** (зат

есім) Бір қой әтіні кәлтүруб тәнурғә асдылар (49а-6). **Қой II** (етістік) Өгәдәй-ханны өз вілайәтіндә қойды (37б-7). **Қыз I** (зат есім) Туралы-хан қызы зәйфәсіндін туған әрді (37б-16). **Қыз II** (етістік) Сөксөк отунлардын йығыб қыздурдылар (48б-19). **Таш I** (зат есім) Біз ол Жір-Қутлының кашанәсігә *таш* кірпіч қойғандә (38б-13). **Таш II** Өзбәг-ханның ішікігә келіб қоруның ташыдә олтуруб мүтәвәжжій болдылар (48а-11). **Тон I** (зат есім) *Бәгләр фильнал әлчині алыб қайтдылар, тәқы аттон* беріб узатдылар (44а-8). **Тон II** (етістік) Қолның ічіндә бу сәда-йі вә әләмәт-і қобды кі, йәр-көк зілзіләгә кәлді, қулақлар *тонды* (40б-7).

«Чингиз-наме» ескерткішінде төмендегі сөз таптарына тән омонимдер кездеседі:

1. Зат есімнен тұратын омонимдік қатар: йаш «көз жас» – йаш «жас» т.б.

Жартылай омонимдерге дыбыстық жамылымы бірдей, бірақ әртүрлі сөз таптарына тән болып келетін сөздер жатады:

1. Зат есім – етістік: *ат* “ат, есім” – *ат* “бір нәрсені ату”; *ай* «уақыт мағынасында» – *ай* «сөйлеу»; қой «хайуан» – қой «бір нәрсені қалдыру»; қыз «қыз бала» – қыз «қыздыру мағынасында»; *тон* «киім, шапан» – *тон* «тоңу» т.б.

2. Сын есім – етістік: ақ «түр, түс» – ақ «ағу»; *йат* «жат, бөтен» – *йат* «жату»; кара «түр, түс» – кара «қарау».

3. үстеу – етістік: кәч «кеш, уақыт мағынасында» – кәч «өту мағынасында» т.б.

«Чингиз-наме» ескерткішіндегі лексика-семантикалық құбылыстар шығарманың көркем-ділігін нығайтуда үлкен рөл атқарған. «Чингиз-намеде» олардың жасалуы сырттан сөз қабылдау арқылы және тілдегі кейбір сөздердің ауыспалы (метафора), қарама-қарсы және дыбыстас қолданылуы арқылы жасалған.

ӘДЕБИЕТ

1. Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. Алма-Ата, 1983. С. 106-165.

2. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме (Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологический примечания, исследование В.П.Юдина. Комментарии и указатели М.Х.Абусситовой. Алма-Ата: ғылым, 1992. 296 с.

3. Ширалтев М.Ш. Новые диалектные данные для истории тюркских языков // СТ. 1970. №5.

4. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. Алматы: ғылым, 1970. 336 б.

5. Щерба Л.В. Современный русский литературный язык // Русский язык в школе. 1939. №4. С.19-27.

6. Арзиев Р. “Құтадғу билик” вә униң лексика-стили-

килик алаһидиликлири. Алмута: ғылым, 1996. 226 б.

7. *Кайдаров А.Т.* Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата: АН КазССР, 1958. 168 с.

8. *Новиков Л.А.* Антонимия в русском языке. М.: МГУ, 1973. 290 с.

9. *Рашид ад-дин Ватват.* Сады волшебства в тонкостях поэзии: Перевод с персидского, исследование и комментарий Н.Ю. Чалисовой. М.: Наука, 1985. 324 с.

10. *Сағындықов Б.* Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алматы: Санат, 1994. 285 б.

11. *Аханов К.* Тіл біліміне кіріспе. Алматы: Мектеп, 1965. 600 б.

12. *Исабеков Б.* Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АКД, Ташкент, 1973. 16 с.

13. *Болғанбаев Ә.* Қазақ тіліндегі антонимдер // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1959. №10.

14. *Новиков Л.А.* Семантика русского языка. М.: Высшая школа, 1982. С. 272.

Резюме

Изучение письменных тюркских памятников является одной из важных задач языкознания. В это связи в статье рассматриваются способ образования лексических средств и их структурно-грамматическая особенность в памятнике «Чингиз-наме» Утемиша Хаджи. Автор исследует некоторые лексико-семантические особенности тюркского письмен-

ного источника.

Summary

The studying written Turkic monuments discussed in the article became one of the main branches of linguistics. The article discusses methods of forming of lexical means and their structural and grammatical particularities of the work Chingiz-name by Utemish Khadji. The author considers some lexical-semantic features of the Turkic written source.